

Katarzyna Węgorowska
Uniwersytet Zielonogórski

**PRZESZŁOŚĆ POŁUDNIOWOKRESOWEJ REZYDENCJI W PSARACH
UTRWALONA W ARCHIWUM LUDZKIEJ PAMIĘCI
I WYBRANYCH, WSPÓŁCZESNYCH ŹRÓDŁACH PISANYCH
(refleksje filologiczno-lingwokulturowe)***

Trzeba koniecznie pamiętać,
skąd się wyszło!
Cyprian Kamil Norwid¹

Przeszłość definiowana w słownikach języka polskiego jako 1. ‘czas, czasy, które minęły; to, co przeszło, przeminęło; historia, dzieje’; 2. ‘miniony okres czyjegoś życia’², utrwalona w nich także w zestawieniu *wspomnienie z przeszłości*, jest pojęciem dość jednoznacznym, z którym łączy się wieloznacznie ujmowana, dookreślana i interpretowana *pamięć*.

Rodzime źródła leksykograficzne objaśniają *pamięć* jako 1. ‘zdolność, predyspozycja umysłu do przyswajania, utrwalania i przypominania doznanych wrażeń, przeżyć, wiadomości’, i w tym znaczeniu apelatyw (dalej ap.) *pamięć* funkcjonuje również w notowanych przez nie frazeologizmach: *chłonna, gruntowna pamięć; pamięć słuchowa, wzrokowa, muzyczna; pamięć logiczna* ‘zdolność do zapamiętywania i przypominania sobie jakiejś treści, oparta na ich zrozumieniu’; *pamięć mechaniczna* ‘pamięć, której podstawą jest wielokrotne powtarzanie’³, oraz 2. ‘pamiętanie; wspomnianie, pamiętka, upamiętnienie kogoś lub czegoś’.

Rzeczownik *pamięć*, konotujący także ap. *przeszłość*, motywuje czasownik *pamiętać* pojmowany między innymi jako ‘mieć zdolność do przyswajania, utrwalania i przypominania doznanych wrażeń, przeżyć, wiadomości; mieć w pamięci, nie zapominać, przypominać sobie’ oraz rzeczownik *pamiętnik* werbalizowany jako ‘utwór literacki

---

* Niniejszy szkic wpisuje się w cykl prac poświęconych Kresom Wschodnim, którym autorka, profesor polskiego językoznawstwa, inicjatorka interdyscyplinarnej serii *Studia Kresowe*, poświęciła kilkadziesiąt publikacji. Zob. prace udokumentowane w Systemie Komputerowej Ewidencji Publikacji (SKEP) Uniwersytetu Zielonogórskiego.

1 D. Masłowska, W. Masłowski, *Księga aforyzmów*, Warszawa 2005, s. 286.

2 Definicje pojęć przywoływanych w niniejszym opracowaniu zostały ustalone i zmodyfikowane na podstawie słowników języka polskiego wymienionych w *Literaturze cytowanej* zamieszczonej na końcu artykułu.

3 Zob. też P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003, s. 508-510.

zawierający opisy wydarzeń oparte na bezpośredniej obserwacji autora, jego wspomnieniach i przeżyciach.

Jednak interdyscyplinarne spojrzenia na *pamięć* i związaną z nią *przeszłość* uświadamiają bardziej złożoną niejednoznaczność *pamięci*, która, zdaniem Wincentego Okonia, jest „jednym z podstawowych procesów psychicznych człowieka, któremu zawdzięcza on możliwość regulacji aktualnego zachowania pod wpływem dawnych doświadczeń własnych”⁴. W swojej, nawiązującej do psychologicznych ustaleń, pedagogiczno-definitywnej propozycji wyróżnia on trzy podstawowe funkcje pamięci: zapamiętywanie, przechowywanie oraz przypominanie, dzięki którym „człowiek zawdzięcza możliwość gromadzenia faktów z przeszłości i tworzenia historii”⁵. Z dalszej części pedagogiczno-psychologicznego wywodu uczonego wynika natomiast, że

zależnie od kategorii zapamiętywanych treści rozróżnia się pamięć konkretno-obrazową (wzrokową, słuchową, smakową i inne), pamięć myślową (słowno-logiczną) i pamięć afektywną (pamięć uczuć). [...] Obok tego wyróżnia się m.in. pamięć długotrwałą⁶.

Według Idy Kurcz, pamięć to

zdolność tworzenia się i magazynowania śladów uprzednich doznań i reakcji, to proces kodowania i przechowywania efektów aktywności poznawczej człowieka (jego wrażeń, spostrzeżeń, sądów). [...] Jest ona zdolnością organizmu do przechowywania tych doświadczeń (w odniesieniu do organizmów wyższych zdolnością ich układu nerwowego). [...] Na proces pamięci składają się [...] zarówno procesy chwilowe, krótkotrwałe (pamięć świeża, zwana też dynamiczną lub krótkotrwałą), jak i względnie trwałe (pamięć trwała, zwana też statyczną lub długotrwałą)⁷.

Psycholog, podobnie jak przywoływany powyżej pedagog – W. Okoń, *pamięć długotrwałą* traktuje jako „trwały magazyn zakodowanych środków pamięciowych o nieograniczonej pojemności i czasie przechowywania”⁸. Zwraca też uwagę na *pamięć wspomnieniową*, „której integralnym elementem jest forma odtwarzania, określana jako przypomnienie występujące w formie reprodukcji i wspomnień”⁹.

Oprócz charakteryzowanej dotychczas, związanej z przeszłością, *pamięci indywidualnej/pamięci jednostkowej/pamięci jednostki* istnieje również *pamięć zbiorowa*, inaczej *zbiorowa pamięć przeszłości*, pojmowana jako –

wyobrażenie o przeszłości własnej grupy, konstruowane przez jednostki z zapamiętanych przez nie – zgodnie z odkrytymi przez psychologów regułami – informacji pochodzących z różnych źródeł i docierających do nich różnymi kanałami. Są one rozumiane, selekcjonowane i przekształcane odpowiednio do własnych standardów kulturowych i przekonań światopoglądowych. Standardy te zaś są wytwarzane społecznie, a zatem wspólne członkom danej zbiorowości, co

4 W. Okoń, *Słownik pedagogiczny*, Warszawa 1984, s. 219.

5 *Ibidem*.

6 *Ibidem*.

7 I. Kurcz, *Uczenie się i pamięć*, [w:] *Psychologia*, red. T. Tomaszewski, Warszawa 1982, s. 248-249.

8 *Ibidem*, s. 343.

9 *Ibidem*, s. 311.

prowadzi do ujednoczenia ich wyobrażeń o przeszłości i tym samym pozwala mówić o pamięci zbiorowej własnej grupy¹⁰.

Na pokoleniowość i wspólnotowość pamięci wskazuje Jan Assmann rozróżniający dwa jej rodzaje. Pierwszym z nich jest *pamięć komunikatywna*, która „odnosi się do sfery dnia codziennego, a jej najważniejszą cechą jest ograniczony horyzont czasowy, od 80 do 100 lat wstecz. Jest to okres zachowany we wspomnieniach reprezentantów jednego pokolenia”¹¹. Drugi reprezentuje, „odległa od dnia powszedniego”¹², *pamięć kulturowa*, mająca „swoje punkty stałe mieszczące się w nieograniczonym horyzoncie czasowym. Pamięć kulturowa tworzy tożsamość wspólnoty”¹³.

Hans Jürgen Karp i Robert Traba twierdzą natomiast, że „pamięć kulturowa nie przechowuje historii faktycznej, lecz jedynie historię przypominaną. W pamięci kulturowej historia faktyczna zostaje zamieniona w pamięć fundacyjną – w historię, którą opowiada się po to, by zrozumieć teraźniejszość od samych jej korzeni”¹⁴.

Przedmiotu, a tym samym celu niniejszych rozważań nie stanowią bynajmniej refleksje na temat owych dwóch dopełniających się pojęć – *przeszłości* i *pamięci*, ale konfrontatywne uwagi o dostrzeganej w dwóch perspektywach: faktograficznej i emocjonalnej/afektywnej/uczuciowej, związanej z *archiwum ludzkiej pamięci*, przeszłości jednego z południowokresowych dworów-pałaców-rezydencji, o której, dzięki współistnieniu tak różnych, dopełniających się jednak w dużej mierze, *rodzajów pamięci*, na podstawie źródła encyklopedycznego i tych samych informacji zawartych w *bedekerze Kresy. Przewodnik*, wiadomo, że:

Psary to dobra w dawnym województwie ruskim w Ziemi Halickiej (dziś Ukraina); włość Jabłonowskich od 2. połowy XVIII wieku, przez zapisy i kolejne małżeństwa po 1850 przeszły do Reyów i pozostały ich dziedzictwem do 1939. Z obu wojen ocalały zabudowania gospodarcze z XVIII wieku – spichlerz i stajnia z powozownią, należące do dawnego drewnianego dworu, rozebranego około 1880 oraz barokowy budynek bramny. Całość otaczał rozległy park krajobrazowy. Nowy pałac neobarokowo-romantyczny, wystawiony według projektu Jana Zachariewicza, ukończono w 1882. Podczas I wojny światowej z rezydencji skradziono wspaniałe wyposażenie (ocalałymi meblami zdołano urządzić zaledwie salon). Po II wojnie pomieszczenia pałacowe zajmowały gorzelnia, później administracja sowchozu i szpital. Dziś budowla w dość dobrym stanie stoi opuszczona¹⁵.

10 B. Szacka, *Pamięć zbiorowa*, [w:] *Wobec przeszłości. Pamięć przeszłości jako element kultury współczesnej*, red. A. Szpociński, Warszawa 2005, s. 28.

11 J. Assmann, *Pamięć zbiorowa i tożsamość kulturowa*, „Borussia” 2003, nr 29, s. 12.

12 *Ibidem*.

13 *Ibidem*, s. 13.

14 H.J. Karp, R. Traba, *Czy codzienność można pamiętać? Wspomnienia z Warmii i Mazur jako fragment pamięci kulturowej Niemców, Polaków, Ukraińców*, [w:] *Codziennosc zapamiętana. Warmia i Mazury we wspomnieniach*, red. H.J. Karp, R. Traba, Warszawa-Olsztyn 2004, s. 10.

15 *Encyklopedia Kresów*, słowo wstępne S. Lem, Kraków 2004, s. 374; por. A. Górska, *Kresy. Przewodnik*, Kraków 1997, s. 53.

Zbiorowa pamięć przeszłości, zarówno ta komunikatywna, jak i kulturowa, pozwoliła natomiast historykowi architektury – Tadeuszowi Stefanowi Jaroszewskiemu oraz dwóm fotografikom – Rafałowi Dzięciołowskiemu i Andrzejowi Wąsowskiemu na bardziej obszerne ustalenia, które, w przeciwieństwie do lakonicznej, z konieczności, encyklopedyczno-bedekerowej notatki, powstały dzięki przeświadczeniu, że:

polskie domy rozsiane po rubieżach przedrozbiorowej Rzeczypospolitej pozostały w pamięci osób, którym przyszło spędzić w ich murach choć część swego życia, jako miejsca pieczołowicie przechowujące pamięć o przodkach i ich dokonaniach. Przywiązanie do kultury i tradycji przeszłych pokoleń, szczególnie żywe w świadomości kresowych rodzin, było w XIX wieku przejawem postawy patriotycznej¹⁶;

oraz doświadczeniu:

w naszej pracy spotykaliśmy się z życzliwością wielu osób. Nie sposób wymienić wszystkich, którym winniśmy podziękowanie. Z pewnością ta praca nie powstałaby bez nieocenionej pomocy i wspomnień¹⁷.

W przygotowanej przez nich artystyczno-werbalnej propozycji o Psarach czytamy zatem:

jeszcze w okresie międzywojennym zaliczały się Psary do okazalszych rezydencji Ziemi Halickiej dawnego województwa ruskiego. Listę kolejnych właścicieli tych dóbr precyzyjnie ustalił Roman Aftanazy. Otóż w drugiej połowie XVIII w. należały one do Józefa Jabłonowskiego, po nim majątek odziedziczyła córka z drugiego małżeństwa Urszula (urodzona w 1779) i wniosła go w wianie swemu mężowi Wincentemu Głogowskiemu, szambelanowi króla Stanisława Augusta. Ich syn i następny dziedzic Psar, Stanisław Głogowski, będąc bezdzietnym zapisał majątek swemu bratu Ludwikowi, a ten przekazał go córce z drugiego małżeństwa Wilhelminie (1849-1907), zamężnej za hrabią Stanisławem Reyem (1833-1873). Po śmierci Wilhelminy (w rodzinie nazywanej Wilną) Psary wraz z innymi folwarkami dostały się jej wnukom, Stanisławowi Kostce (1894-1971) i Ludwikowi (1896-1978). Bracia podzielili się dobrami i właścicielem Psar (ostatnim) został hrabia Ludwik Rey.

W drugiej połowie XVIII wieku powstał w Psarach klasycystyczny dwór z kilkoma portykami kolumnowymi, odznaczający się konstrukcją drewnianą wypełnioną gliną zmieszaną ze słomianymi powrósłami, który przed rokiem 1880 nie nadawał się do mieszkania i trzeba go było rozebrać. Jeszcze przed rozbiórką tego dworu hrabina Wilma Reyowa rozpoczęła budowę okazałego pałacu zaprojektowanego przez znanego architekta lwowskiego Juliana Oktawiana Liwgród-Zacharjewicza. Nowa siedziba, ukończona w 1882 roku, miała charakter eklektyczny. Mimo że bryła pałacu jest nieregularna i malownicza, jego elewacja frontowa z dwoma ryzalitami skrajnymi i z wysuniętą pośrodku wieżą ma charakter ściśle symetryczny. Malowniczy charakter nadają pałacowi pozostałe wieże, jedna w elewacji bocznej, a druga w ogrodowej. Siedziba została zdewastowana i rozkradziona w czasie pierwszej i drugiej wojny światowej. W okresie powojennym umieszczono w budynku szpital psychiatryczny. Do 1939 roku wokół pałacu rozciągał się piękny park krajobrazowy, założony w 1822 roku przez Ludwika Głogowskiego według

16 T.S. Jaroszewski, *Od autorów*, [w:] R. Dzięciołowski, A. Wąsowski, T.S. Jaroszewski, *Pałace i dwory Kresów*, Warszawa 2005, s. 5.

17 R. Dzięciołowski, A. Wąsowski, T.S. Jaroszewski, *op. cit.*, s. 6.

projektu ogrodnika o nazwisku Spitz. Obecnie pałac jest remontowany na użytek seminarium duchownego obrządku grekokatolickiego¹⁸.

Owe faktograficzno-historyczne refleksje, encyklopedyczno-bedekerową i słowno-albumową, łączą wspólne elementy reprezentowane przez:

- toponimy i określenia administracyjne: *Ziemia Halicka, Ukraina, województwo ruskie*;
- antroponimy sygnujące kolejnych właścicieli Psar: *Jabłonowscy, Józef Jabłonowski, Urszula Jabłonowska, Wincenty Głogowski, Stanisław Głogowski, Ludwik Głogowski, Reyowie, Wilhelmina Głogowska/Wilma Reyowa, Stanisław Rey, Stanisław Kostka Rey, Ludwik Rey*;
- antroponimy wyróżniające twórców rezydencji i jej otoczenie, dopełnione nazwami ich profesji: *Julian Oktawian Liwgród-Zacharjewicz/Jan Zacharjewicz* – architekt-projektant lwowski, *Spitz* – ogrodnik;
- terminy architektoniczne oraz frazy/wyrażenia o charakterze architektonicznym: *rezydencja, drewniany dwór, klasycystyczny dwór, portyki kolumnowe, pałac, pałac neobarokowo-romantyczny, nieregularna bryła pałacu, siedziba o charakterze eklektycznym, elewacja frontalna z dwoma ryzalitami skrajnymi, elewacja z wysuniętą pośrodku wieżą, wieża w elewacji bocznej, wieża w elewacji ogrodowej, barokowy budynek bramny, park krajobrazowy*;
- nazwy obiektów folwarcznych: *zabudowania folwarczne, spichlerz, stajnia z powozownią*.

Jednak istotnym dopełnieniem zarówno encyklopedycznych, powtarzanych w przewodniku *Kresy*, uwag Anny Górskiej, jak i zapisków autorów albumu *Pałace i dwory Kresów*, który „przywołuje pamięć o kresowych siedzibach ziemiaństwa polskiego”¹⁹, są, oparte z pewnością na jednostkowej/indywidualnej, długotrwałej pamięci wspomnień, pamięci wspomaganej przez pamięć konkretno-obrazową, pamięć wzrokową, pamięć słuchową, pamięć myślową, wreszcie pamięć afektywną/uczuciową, dwustronicowe (s. 9-10), jakże bogate pod wieloma względami, psarskie reminiscencje potomkini Mikołaja Reya – Anny z Reyów Konstancyj Potockiej²⁰.

Ten niezwykle krótki, obfity, mimo wszystko, w językowe świadectwa i werbalne detale²¹, retrospektywny zapis pozwala na rekonstrukcję „ocalonego od zapomnienia”

18 *Ibidem*, s. 121. „Ryzalit – fragment budynku, wystający przed lico elewacji, przeważnie akcentujący jej osie – środkową lub skrajne. Często tej samej wysokości co reszta budowli, występował jako jedno- lub wieloosiowy, na rozmaitych planach”, <z włoskiego *risalto*> (*ibidem*, s. 215; por. *Wielki słownik wyrazów obcych* PWN, red. M. Bańko, Warszawa 2005, s. 1114).

19 R. Dzieciołowski, A. Wąsowski, T.S. Jaroszewski, *op. cit.*, s. 6.

20 A. Potocka, *Domy żyjące w naszej pamięci. Ze wspomnień Anny z Reyów Konstancyj Potockiej*, [w:] R. Dzieciołowski, A. Wąsowski, T.S. Jaroszewski, *op. cit.*, s. 9-10.

21 *Językowy detal/werbalny detal* – termin wprowadzony przez autorkę rozważań w 2004 r. na określenie nazwy-leksemu będącego elementem charakteryzującym i dopełniającym pojęcie główne, stanowiące centrum pola semantycznego – zob. K. Węgorowska, *Językowe świadectwa kultury*

makro- i mikrokosmosu międzywojennych Psar – południowokresowej rezydencji, w której istnienie wpisują się:

- obiekty hydronimiczne oraz współistniejące z nimi fauna i flora:

Psary. To było państwo wodne, stawy i stawki, przez które przepływała rzeka Świrz. [...] Grzańskie łąki pokryte były niezapominajkami. [...] Na mokrych łąkach rano lub wieczorem cicho podchodziło się rogacze, a wieczorem cały ten wodny świat grał głosami różnych ptaków – odzywał się głęboki ton bąków, ciągnęły kaczki całymi stadami. [...] Księżyc wschodził i słupy komarów unosiły się nad wodą;

- podolskie błoto:

do auta przyczepiona była łopata, kilof i wiązka chrustu, bo często drogi były nieprzejezdne od grzańkiego, podolskiego błota;

- wymagający odnowy i renowacji dom oraz „domagający się” kompleksowej rewitalizacji cały psarski majątek:

dom psarski nie miał pięknych mebli, obrazów i luksusów. Cała wytężona praca szła w kierunku odbudowy i ulepszania. [...] Majątek ten, zrujnowany wojną, wyniszczony przelewającym się frontem wojsk potrzebował tyle zachodu, pracy, wysiłku;

- postać schorowanego stryja:

te bliższe ziemie Ukrainy, które przed 1939 rokiem były w granicach Polski, znalazłam względnie dobrze, bo majątek Psary niedaleko Chodorowa należał do brata mego ojca Ludwika Reya. [...] Stryj był chory na gruźlicę i nie wolno było się do niego zbliżać. Siedział na fotelu wiklinowym pod wielkim platanem przed domem owinięty w koc. Kiwał do nas ręką na powitanie;

- osoba „psarskiej westalki”²² – pięknej, opiekuńczej, pracowitej ciotki, pani na Psarach świadomej tego, że „czynnikiem bardzo ważnym dla pracy kulturalnej [na Kresach – K.W.] był dwór, czyli polskie ziemiaństwo, które traktowało jako misję zagadnienie krzewienia polskości i kulturalnego awansu miejscowej ludności”²³:

ciotka była bardzo piękna. Wielkie, podłużne, niebieskie oczy i ciężki kok ciemnych włosów, twarz pociągła, pełna wyrazu. [...] Ciotka, osoba raczej surowa i poważna, zajmowała się ośmiorgiem dzieci oraz chorym mężem, lecz miała czas, by prowadzić wzorowo dom, sad oraz różne prace charytatywne i społeczne tak w tym kącie Polski potrzebne;

- pomocny i empatyczny ojciec autorki wspomnień:

w prowadzeniu majątku Psary pomagał mu brat – mój ojciec;

i obyczajowości Kresów Północno-Wschodnich utrwalone we wspomnieniach ich byłych mieszkańców, Zielona Góra 2004, s. 39.

22 Por. K. Węgorowska, *Językowo-kulturológiczny portret czombrowskich „westalek” utrwalone w „Dziedziczkach Soplicowa” Joanny Puchalskiej*, [w:] *Studia Kresowe. Literatura. Język. Kulturologia*, red. K. Węgorowska, K. Grabias-Banaszewska, Zielona Góra 2018, s. 239-255.

23 L. Dulik, W. Golec, *Kresy w fotografii Henryka Poddębkiego*, Lublin 2010, s. 69; zob. też A. Dylewski, M.A. Koprowski, *Kresy. Historia. Ludzie. Tradycje*, Warszawa 2013, s. 188-197.

- ziemiańskie relacje i interakcje rodzinne:

wakacje letnie to była z kuzynami jazda łódką czy kajakiem wśród sitowia po rozległych stawach [...], spaceru konno po ścierniskach i groblach. [...] Strzał któregoś z kuzynów i dobry pies skakał do wody, a potem aportował dużą, ciężką kaczkę i otrzepywał się fontanną wody tuż pod naszymi nogami;

- zachowane na Kresach ziemiańskie zależności/relacje międzysąsiedzkie, wynikające z faktu, że „kresowa szlachta i kresowe ziemiaństwo, świadome swej przynależności stanowej i szeroko rozumianego pokrewieństwa, kultywowały tradycyjny model obyczajowości polskiej, gdzie pożądane było i wdzięcznie widziane liczne grono krewnych, przyjaciół i sąsiadów”²⁴:

gdy zjawił się nasz ojciec wielkim staroświeckim Panhardem, ruszaliśmy w sąsiedztwa [...]. A więc Żurawno wuja Kazimierza Czartoryskiego [...]. Jeździliśmy do Sokołowa Dzieduszyckich [...]. Jeździliśmy do Jaryczowa i do Bołszowiec Krzeczunowiczów, w Chodorowie mieszkali Eugeniusz i Eryka Lubomirscy, w Laszkach Murowanych Stojanowscy, w Przyłbicach Szeptyccy, w Bortnikach Zamoyscy;

- patriotyzm międzywojennych, kresowych ziemian:

wszędzie, gdzie się jechało z wizytą, zaraz przed czy po herbacie, szło się oglądać folwark, przede wszystkim konie, ale i oborę, budynki, całe obejście. To był warsztat pracy i duma naszych kresowych krewnych. Odrodzona Polska miała zaledwie kilkanaście lat. W te kilkanaście lat wkładali ci, co walczyli ofiarnie o jej wyzwolenie, całe swoje serce i pracę swych rąk;

- świadectwa kresowej wielokulturowości i wieloetniczności:

w domu psarskim była kaplica. W niedzielę na mszę świętą przychodzili ludzie ze wsi i folwarku. Z folwarku to byli przeważnie Polacy, ze wsi Rusini. Były to rodziny, które przez generacje związane były z dworem. [...] Jeździliśmy do cerkwi unickiej, gdy ksiądz nie mógł w niedzielę do Psar dojechać. [...] Przy cerkwi były groby rodzinne. [...] Na powitanie mówiło się „Sława Bohu”, odpowiedź brzmiała „Sława na wiki”, a w Wielkanoc radosne „Christos weskres!”;

- wspólnotowość etniczno-kulturowa, potwierdzająca prawidłowość, według której „życie towarzyskie na Kresach regulował rytm codziennej pracy, obowiązków publicznych, [...], a przede wszystkim kalendarz świąt rodzinnych i religijnych [...], a dobrosąsiedzkie stosunki [na Podolu – K.W.] podtrzymywane były przez wspólne [...] dożynki i zabawy wiejskie”²⁵:

w dożynki szła do dworu cała wieś w tych kolorowo haftowanych strojach. Tańce zaczynały się kołomyjką, która wielkim kołem wirowała przed pałacem w coraz szybszym tempie. Składano wieńce i życzenia śpiewem tradycyjnym „mnoha i blaheje lieta...” – śpiewali pracownicy stryjowi i dworowi, a my znów w podzięce śpiewaliśmy psarskim ludziom „mnoha ja lieta...”;

²⁴ *Encyklopedia Kresów*, s. 556; zob. też M.A. Dylewski, A. Koprowski, *op. cit.*, s. 188-197.

²⁵ *Ibidem*.

- troska o poprawne zależności *dwór-wieś* i wspólne wartości moralne:

to były Kresy, ludzie jedni drugim życzliwi, których historia tamtych stron nauczyła, jak cenną jest pomocna dłoń. [...] Niestety, tych lat nie było potem dużo, lat szczęśliwej współpracy wsi i dworu we wzajemnym poszanowaniu i zrozumieniu.

Przytoczonych powyżej językowych świadectw, werbalnych detali – integralnych wyróżników osobistych, emocjonalnych refleksji potomkini ostatnich właścicieli południowokresowej rezydencji – międzywojennych Psar, reprezentowanych przez:

- etnonimy związane z kresowymi jednostkami administracyjnymi: *Polacy z folwarku, Rusini ze wsi*;
- konstrukcje werbalizujące charakterystykę ciotki: *bardzo piękna ciotka, ciotka surowa i poważna, ciężki kok ciemnych włosów; twarz pociągła, pełna wyrazu; wielkie, podłużne, niebieskie oczy*;
- dookreślenie jej dodatkowej działalności: *prace charytatywne i społeczne*;
- konstrukcje werbalizujące charakterystykę stryja: *schorowany stryj ludwik Rey, chory mąż*;
- zwrot sygnujący jego chorobę: *stryj był chory na gruźlicę*;
- nazwy stopni pokrewieństwa i wyrażenia dookreślające interpersonalne relacje rodzinne: *ciotka, stryj, mąż, ośmioro dzieci, nasz ojciec, brat mojego ojca, wuj, kuzyni*;
- werbalne wyróżniki psarskiego domu-majątku: *prowadzony wzorowo dom, wyniszczony majątek, zrujnowany wojną majątek*;
- nazwy elementów jego wyposażenia: *fotel wiklinowy, koc*;
- miana psarskich obiektów sakralnych: *cerkiew unicka, groby rodzinne przy cerkwi, kaplica w domu psarskim*;
- hydronim-nazwę własną lokalnej rzeki: *Świrz*;
- apelatywy i konstrukcje fizjograficzne: *grole, grząskie łąki; grząskie podolskie błoto; mokre łąki, państwo wodne, stawki, stawy, ścierniska*;
- apelatywy botaniczne: *niezapominajki, platan przed domem, sitowie*;
- apelatywy zoologiczne oraz wyrażenia z komponentem zoologicznym: *bąki, kaczki, ciężka kaczka, rogacze, słupy komarów, dobry pies*;
- nazwy ornitologicznych dźwięków: *głosy różnych ptaków, głęboki ton bąków*;
- określenia związane z lokalnym świętem: *dożynki, wieńce dożynkowe, kołomyjka, kolorowo haftowane stroje*;
- formy grzecznościowe: „*mnoha ja lieta*” – życzenia od psarskiego pana i dworu, „*mnoha i blaheje lieta*” – życzenia od pracowników dworskich (psarskich ludzi), „*Sława Bohu*” – powitanie, „*Sława na wiki*” – odpowiedź na powitanie, „*Christos weskresł*” – pozdrowienie wielkanocne;
- toponimy nazywające południowokresowe majątki oraz, związane z nimi, antroponimy wyróżniające ich właścicieli: *Bortniki Zamojskich, Chodorów Eugeniusza i Eryki*

Lubomirskich, Jaryczowo i Błoszowice Krzeczunowiczów, Przyłbice Szeptyckich, Laszki Murowane Stojanowskich, Sokołowo Dzieduszyckich, Żurawno wuja Kazimierza Czartoryskiego, Chodorów, majątek Psary niedaleko Chodorowa;

- motoryzacyjny chrematonim: *wielki staroświecki Panhard;*
- wyrażenia określające sposoby spędzania wolnego czasu: *jazda łódką czy kajakiem, spacery konno,*

nie notują wierni faktom autorzy kresowej encyklopedii, kresowego bedekera i kresowego albumu.

Utrwalone przez A. Potocką nazwy i ich zestawienia nie tylko oddają specyfikę międzywojennego psarskiego makro- i mikrokosmosu, ale w zmysłowy wręcz sposób dokumentują ówczesną, jedyną w swoim rodzaju, przez co niepowtarzalną, atmosferę wyróżniającą tamtą południowokresową przestrzeń i zamieszkujących ją ludzi, żyjących wciąż dzięki zapisanym o nich słowach i archiwum indywidualnej ludzkiej pamięci.

Zaproponowana w niniejszym szkicu konfrontacja dwóch dopełniających/uzupełniających się postaw wobec przeszłości Psar oraz pamięci o Psarach, faktograficznej i emocjonalnej/afektywnej/uczuciowej, umożliwia odczytanie kolejnej warstwy kresowego palimpsestu, którego wnikliwa lektura uzmysławia, że:

Kresy to pojęcie niezwykle pojemne. Nie tylko ze względu na to, że jako termin geograficzno-historyczny przez stulecia podlegało poważnym zmianom, ale przede wszystkim dlatego, że jako przestrzeń kulturowa nacechowana jest silnym ładunkiem mitologicznym i emocjonalnym²⁶.

Stąd właśnie brało się wzmożone przywiązanie do gniazd rodzinnych, do pól i lasów, do starych siedzib, które tak się w uczuciu spletały z losami właścicieli, że dwór na Kresach i rodzina, od wielu lat go zamieszkująca, tworzyły jedną, nierozzerwalną całość²⁷.

Wrażenie wielkiej złożoności kresowego świata utrudnia próbę odtwarzania kresowego życia, którego już nie ma²⁸.

LITERATURA CYTOWANA

- Assmann J., *Pamięć zbiorowa i tożsamość kulturowa*, „Borussia” 2003, nr 29.
 Dulik L., Golec W., *Kresy w fotografii Henryka Poddębskiego*, Lublin 2010.
 Dunin-Kozicka M., *Burza od wschodu*, Warszawa 1929.
 Dylewski A., Koprowski M.A., *Kresy. Historia. Ludzie. Tradycje*, Warszawa 2013.
 Dzieciółowski R., Wąsowski A., Jaroszewski T.S., *Pałace i dwory Kresów*, Warszawa 2005.
Encyklopedia Kresów, słowo wstępne S. Lem, Kraków 2004.
 Górská A., *Kresy. Przewodnik*, Kraków 1997.
Ilustrowany słownik języka polskiego, red. E. Sobol, Warszawa 2004.
Inny słownik języka polskiego, red. M. Bańko, t. 1-2, Warszawa 2000.
 Jaroszewski T.S., *Od autorów*, [w:] R. Dzieciółowski, A. Wąsowski, T.S. Jaroszewski, *Pałace i dwory Kresów*, Warszawa 2005.

26 Od wydawcy, [w:] *Encyklopedia Kresów*, s. 9.

27 M. Dunin-Kozicka, *Burza od wschodu*, Warszawa 1929, s. 35.

28 Od wydawcy, s. 10.

- Karp H.J., Traba R., *Czy codzienność można pamiętać? Wspomnienia z Warmii i Mazur jako fragment pamięci kulturowej Niemców, Polaków, Ukraińców*, [w:] *Codziennosc zapamiętana. Warmia i Mazury we wspomnieniach*, red. H.J. Karp, R. Traba, Warszawa-Olsztyn 2004.
- Kurcz I., *Uczenie się i pamięć*, [w:] *Psychologia*, red. T. Tomaszewski, Warszawa 1982.
- Müldner-Nickowski P., *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003.
- Okoń W., *Słownik pedagogiczny*, Warszawa 1984.
- Potocka A., *Domy żyjące w naszej pamięci. Ze wspomnień Anny z Reyów Konstantynowej Potockiej*, [w:] R. Dzieciolowski, A. Wąsowski, T.S. Jaroszewski, *Pałace i dwory Kresów*, Warszawa 2005.
- Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. 1-3, Warszawa 1988-1989.
- Szacka B., *Pamięć zbiorowa*, [w:] *Wobec przeszłości. Pamięć przeszłości jako element kultury współczesnej*, red. A. Szpociński, Warszawa 2005.
- Węgorowska K., *Językowe świadectwa kultury i obyczajowości Kresów Północno-Wschodnich utrwalone we wspomnieniach ich byłych mieszkańców*, Zielona Góra 2004.
- Węgorowska K., *Językowo-kulturowy portret czombrowskich „westalek” utrwalone w „Dziedzicach Soplicowa” Joanny Puchalskiej*, [w:] *Studia Kresowe. Literatura. Język. Kulturologia*, red. K. Węgorowska, K. Grabias-Banaszewska, Zielona Góra 2018.
- Wielki słownik wyrazów obcych PWN*, red. M. Bańko, Warszawa 2005.

Przeszłość południowokresowej rezydencji w Psarach utrwalona w archiwum ludzkiej pamięci i wybranych, współczesnych źródłach pisanych (refleksje filologiczno-lingwokulturowe)

STRESZCZENIE: Przedmiotem szkicu jest próba filologiczno-lingwokulturowej rekonstrukcji południowokresowych Psar (dworu-majątku-rezydencji), które, dzięki różnym rodzajom pamięci przechowywanym w archiwum ludzkiej pamięci, utrwalone zostały w dopełniających się tekstach kultury: 1) kresowej encyklopedii i 2) kresowym przewodniku – źródłach prezentujących perspektywę faktograficzną oraz 3) kresowych wspomnieniach autorstwa Anny z Reyów Konstantynowej Potockiej – tekście reprezentatywnym dla perspektywy emocjonalnej. Konfrontacja zawartych w nich detali ułatwia odczytanie kolejnej warstwy kresowego palimpsestu nierozzerwalnie związanego z pojęciami przeszłości i pamięci.

SŁOWA KLUCZOWE: przeszłość – pamięć – archiwum ludzkiej pamięci – faktografia – emocje – Kresy

The past of the Polish southeastern borderlands residence in Psary preserved in an archive of human memory and selected contemporary records (philological-linguocultural reflections)

SUMMARY: The text is focused on an attempt at a philological-linguocultural reconstruction of Psary (manor-mansion-residence), southeastern borderlands that, with the help of the various kinds of memorializing means stored in an archive of human memory, has been preserved in complementary works: 1) borderland encyclopedia and 2) borderland guide – sources presenting the factographic perspective – and 3) borderland memories by Anna Rey Konstantynowa Potocka – a text representing the emotional perspective. A confrontation of the details included in the works facilitates the decoding of a subsequent layer of the borderland palimpsest, which is inseparably connected to the notions of past and memory.

KEY WORDS: past – memorializing means – archive of human memory – factography – emotions – Polish borderlands